

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477-25)«ЩЕРБИНА»

А.М. ЖЕЛЄЗКО

Володимир Щербина – дослідник київської старовини

У статті досліджується наукова спадщина В. Щербини, присвячена вивченню історії м. Києва та його околиць, а також чинники, які вплинули на формування наукових поглядів ученого.

Ключові слова: Володимир Щербина, Київ, Київщина, киевознавство, лавра, Стрілецька та Рейтарська вулиці, Шулявка, музей.

Одним із пріоритетних напрямків досліджень сучасної української історіографії є вивчення наукової спадщини провідних істориків, діяльність яких була пов'язана з краєзнавчими дослідженнями м. Києва. Поряд із такими відомими вченими-дослідниками історії Києва як М. Берлинський, М. Максимович, М. Закревський, М. Петров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Ляскоронський, К. Шероцький, М. Біляшівський, П. Лебединцев, А. Лобода впевнено можна поставити видатного історика, археографа, джерелознавця, архівіста, члена-кореспондента ВУАН, освітнього та громадського діяча Володимира Івановича Щербину (1850–1936). Його наукова діяльність і творча спадщина на довгі роки були незаслужено забуті. Тому необхідно дослідити науковий внесок ученого в історичне краєзнавство як складову історичної науки, особливо його киевознавчі розвідки. В цьому й полягає мета нашого дослідження.

У вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділялося вивченню постаті В. Щербини, хоча про його багатогранну діяльність згадується майже в усіх національних енциклопедіях, де йому присвячені невеликі замітки.

У 1926 р. ВУАН урочисто вшанувала дослідника з приводу п'ятдесятиріччя його науково-академічної й освітянської діяльності. М. Грушевський присвятив

Розділ V

науковцю замітку «Історикові Київ» [3], в якій коротко описав його життєвий шлях і підкреслив внесок в українську науку. За знання з історії Києва академік називав Володимира Івановича «Нестором київських істориків».

Учні В.І. Щербини, співробітники Комісії з історії Києва і Правобережної України С. Глушко [2], К. Антипович [7], та С. Шамрай [10] присвятили вчителю окремі статті.

Значним внеском у розроблення даної проблеми стала дисертаційна робота Т. Тороповської, яка дослідила й висвітлила громадську, культурно-просвітницьку і наукову діяльність В. Щербини [9].

Серед сучасних дослідників наукової діяльності В. Щербини варто зазначити І. Вербу, який у своїй статті «Праця Володимира Щербини «Гетьманство К.Г. Розумовського в связи с предыдущей историей Малороссии» [1] розкрив зміст кандидатської дисертації вченого та обставини її написання.

Володимир Іванович Щербина – потомок корінних київських родин, пов'язаний із Києвом своїми дитячими та юнацькими переживаннями, освітою й науковими інтересами, піввіковою культурною й громадською діяльністю, київський патріот, закоханий у своє рідне місто, він віддає всі свої сили та час дослідженню історії Києва. Його мета: написати комплексну історію рідного міста від періоду приєднання України до Московської держави до початку ХХ ст., одночасно акцентуючи увагу на яскравих моментах політичного, соціального, культурного та духовного життя міста. Вчений «пильно використовує архівний матеріал, досліджує ошаджені часом будови, збирає спогади сучасників, що кидають промінчики світла на загальну еволюцію Київського життя» [7, арк. 2–3].

Цінність наукових робіт В. Щербини полягає в тому, що досліджуючи історію різних установ, монументальних пам'яток чи подій він шукає не схеми, а живих людей минулого. В їх діяльності, інтересах, переживаннях «відкриває власне те вічно-людське, що притягає сучасну людину до того давно минулого і пережитого» [3, с. 4].

У 1868–1873 роках В. Щербина навчався в Університеті Св. Володимира під керівництвом В. Антоновича та М. Драгоманова. Паралельно він займався в архівному гуртку, заняття якого проводилися в центральному історичному архіві під керівництвом проф. В. Антоновича, де найбільшу увагу слухачів керівник гуртка звертав на методику дослідження архівних джерел та їх систематизацію. Все це пізніше стало в нагоді В. Щербині в його науковій роботі. Результатом діяльності стала кандидатська дисертація «Гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского в связи с предшествующей историей Малороссии».

Навчаючись в університеті, В. Щербина перебував членом київської «Старої Громади». Разом із М. Драгомановим, В. Антоновичем, Я. Шульгиним,

О. Русовим він брав участь у її засіданнях. Володимир Іванович дотримувався ліберальних поглядів, приділяв головну увагу вивченню української культури, мови, історії.

Навчання в університеті – важливий етап у науковій кар’єрі В. Щербини. Університет спрямував майбутнього науковця на індивідуальну творчу працю, озброїв його інструментарієм історика, скерував на громадську роботу.

В. Щербина був членом Київського історико-архівного гуртка, також співпрацював з київською Археологічною комісією й входив до Історичного товариства Нестора-літописця, де виступав з доповідями на засіданнях, організовував публічні лекції, співпрацював з редакцією журналу «Киевская Старина». Також був активним діячем УНТ в Києві, входив до його історичної секції. Разом із М. Грушевським, М. Василенком, Ф. Вовком, М. Лисенком, П. Житецьким, Б. Грінченком й іншими відомими українськими діячами організовував публічні засідання, сприяв виданню наукової продукції [2, с. IX–XI].

З часом В. Щербина розуміє, що все більше захоплюється історією Києва й Київщини. Робота в Київському центральному архіві й інших архівосховищах давала йому все новий і новий матеріал для наукових розвідок. У результаті досліджень у журналах «Киевская Старина» та «Чтениях Исторического Общества Нестора Летописца», починаючи з 1891 р., з’являється низка цінних розвідок В. Щербини з історії Києва. Протягом 1891–1899 років лише в «Киевской Старине» було надруковано 35 його наукових праць. Окрім статей, друкувалися також його рецензії, замітки з української історії, літератури, мистецтва тощо.

Для всебічного вивчення топографії місцевостей, решток культури й побуту населення, В. Щербина часто подорожує – як за дорученням наукових товариств, так і за власною ініціативою. Влітку 1901 р. за дорученням Товариства Нестора Літописця та Московського Археологічного товариства він спільно з Л. Добровольським здійснили декілька екскурсій територією Васильківського та Бердичівського повітів. Метою подорожі було обстеження дерев’яних будівель на місцях і розшукування стародруків й рукописів, які мали історичне значення. Було обстежено 34 місцевості, зібрано велику кількість стародруків і пам’яток мистецтва, зроблено низку фотографічних знімків і планів різних історичних будівель. Сьогодні більшість з цих споруд втрачена, відтак дослідження В. Щербини та Л. Добровольського є єдиним джерелом до історії пам’яток цих регіонів [2, с. XIII].

В. Щербина був одним із фундаторів Київського художньо-промислового і наукового музею (сучасний Національний музей України), входив до складу відділу «Старий Київ» цього музею. Під його керівництвом готувалося видання «Материалы по истории и топографии старого Киева» – справжньої енциклопедії київської старовини [4].

З 1920 р. В. Щербина працював у Національній бібліотеці при Українській академії наук, потім у Третньому та Першому відділах Академії. Не дивлячись на поважний вік, він був активним і діяльним членом академічних історичної секції, Археографічної комісії, порайонних комісій для дослідження історії України. За час роботи в Академії науковий доробок вченого значно зріс. Про це свідчать численні його праці в журналі «Україні», різних наукових збірках й інших академічних виданнях. Здебільшого – це праці, які стосуються історії Києва та його околиць: «Два Київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку», «Боротьба Києва за автономію», «Спомини у Києві про рід Іпсіланти», «Київ в 20-х роках XIX ст.», «Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 р.», «Документи до історії Києва 1494–1835 р.р.» [2, с. XIV].

У 1924 р. В. Щербину за клопотанням М. Грушевського було обрано членом-кореспондентом ВУАН. Того ж року Володимир Іванович очолив Комісію історії Києва та Правобережжя. Під керівництвом В.Щербини було складено збірник «Старий Київ», у 1926 р. видана збірка «Київ та його околиці в історії та пам'ятках» [15]. Саме В. Щербина розробив новий напрямок у краєзнавстві – наукове києвознавство, у межах якого сам працював упродовж 50 років.

Головними джерелами, якими користувався вчений у своїх дослідженнях, були жалувані грамоти, привілеї, накази, офіційні документи, які визначали права міста. Але, як зазначав Володимир Іванович: «У всіх джерелах є багато цінного матеріалу, але є багато і недоліків» [9, с. 14]. Тому важливим критерієм у дослідженнях науковця було його критичне ставлення до цих документів. Так, наприклад, у його ґрунтовній праці «Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914 рр.)» автор зазначає, що твори з історії Києва за період 1654–1914 роки «містять у собі силу коштовного матеріалу, але всі ці твори викладено аналітичною методою і не дають синтези» [8, арк. 1]. Проаналізувавши українську та російську історіографію досліджуваного періоду, В. Щербина у своїх нарисах виділив й узагальнив основні періоди в історичному житті міста за останні 260 років.

Перший період «Київ у другій половині XVII ст.» дослідник назвав розквітом української культури після звільнення України від Польщі. Осередком цієї культури був Київ. Самоврядування міське та церковне, вільна торгівля внутрішня й зовнішня, шкільна освіта, національна література, національне мистецтво — такі були характерні особливості зазначеного періоду.

Другий період історії Києва «Київ у XVIII ст.» характеризувався боротьбою між залишками давньої української культури та централізаторським спрямуванням російської влади і впливом західноєвропейської культури з півночі.

Характерною особливістю третього періоду «Київ у першій чверті XIX ст.» автор виділяє «перевагу польської культури у місті й у цілому краї».

Четвертий період «Київ у другій чверті XIX ст.» називає добою застоювання до міста російської системи офіційної народності (за програмою Уварова) [8, арк. 17–23].

П'ятий період «Київ у другій половині XIX ст. та на початку XX ст.». Саме м. Київ у цей період був одним із найбільш культурних міст всієї Європи та, разом із тим, осередком України, яка почала відроджуватися [8, арк. 23–29].

Отже, Володимир Іванович досліджував історію Києва у більш широкому контексті, ніж його попередники. Він намагався досягнути та відобразити особливості історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті.

Дослідженню Києва та його околиць він присвятив більше 40 статей і монографію «Нові студії з історії Києва», яка вийшла друком у 1926 р.

Тривалий час Володимир Іванович Щербина працював у лаврському архіві. Досліджуючи низку документів, він виявив мапу Київського повіту другої половини XVIII ст., яка складалася з двох частин і називалася «Карта вокруг Киева лежащим местечкам, селам и деревням, снятая в 1748 году, с показанием польского владения с Российской империей границ». На цій мапі Київський повіт має площу близько 1800 кв. верст, межі повіту ширші, ніж позначено у трактаті про Вічний мир (1686). Дослідник виявив територію (південно-західний кут) – досить великий простір, який офіційно у трактаті не вказаний. На мапі зображені цікаві фортифікаційні спорудження: великий вал біля с. Плисецьке, форпости, маяки. Вал тягнеться з півдня на північ між верхніми частинами Стугни й Ірпеня протягом 12 верств. Уздовж валу виявлено 5 форпостів. З обох кордонів Стугни й Ірпеня зображено багато маяків. Розташовані вони групами по три та по два. І біля кожної групи маяків зображена будівля. Ймовірно, що це були вишки для вартових. Маяки здебільшого були розташовані на південно-західному кордоні від Стугни, їх було приблизно 50; на північному боці Ірпеня їх було не більше 15 [12, с. 58–59]. Згідно цієї мапи, можна зробити висновок, що південна межа Київського повіту XVIII ст. була більш небезпечна, ніж північна.

В. Щербина досконало дослідив будівлі Києво-Печерської лаври на основі малодосліджених і деяких друкованих матеріалів. У 1718 р. у лаврі сталася велика пожежа, яка зруйнувала більшу частину монастирських будівель – друкарню, бібліотеку, архів, келії й інші. В усіх дослідженнях, присвячених Києво-Печерській лаврі, а також у різних путівниках по Києву вказується, що велика лаврська церква (Успенський собор) й узагалі всі будівлі, що знаходяться на території лаври, отримали свій сучасний вигляд у процесі реставрації після пожежі. Але як виглядали ці будівлі до пожежі, за яких обставин та на які кошти і ким проведено цю реставрацію – не згадувалося.

У лаврському архіві збереглося «Дело о возобновлении в Печерской Лавре погорелой в 1718 г. церкви и монастыря», де містилися дані про вигляд будівель,

що збудував І. Мазепа. Довгочасне замовчування цих даних можна пояснити з одного боку бажанням знищити спогади про І. Мазепу, а з іншого – тим фактом, що не всі документи збереглися під час пожежі. Проте, документи, що збереглися, містять низку цікавих фактів. Наприклад, разом із описом Мазепинського муру навколо лаври, доповідається про збудування трьох мурованих церков: «единой на вратах экономических Всех святых, другой – Иоанна Кущника, на рогу от улицы стоячей, третьей – святого Онуфрия» [11, с. 103–104]. В лаврському архіві є окрема справа про різьбярів, які виготовили іконостас у соборній церкві лаври коштами гетьмана І. Скоропадського. Після смерті останнього справу продовжила його вдова Анастасія Марківна, яка мала великий авторитет в Україні ще за життя свого чоловіка. Протягом 10 років проводилося відновлення собору та будівництво інших будинків у суто українському стилі. Велику лаврську дзвіницю, за дослідженнями вченого, збудував німецький архітектор І. Шедель у новому академічному стилі. [11, с. 104–105].

У Києві є багато вулиць і місцевостей, що мають назви, які збереглися з різних періодів історії міста. У Старому Києві, біля Софійського собору є дві вулиці, що мають малозрозумілі назви «Стрілецька» та «Рейтарська». Походження назв цих вулиць дослідив В. Щербина. Назви згаданих вулиць збереглися відтоді, коли у Києві, за доби Б. Хмельницького, з'явилися «московські воеводи та московська залага», головну частину яких становили стрільці – старовинне постійне військо Московської держави ще з часу Івана Грозного. При ньому були вагаги нового війська – кінні чати під назвою рейтарів. Рейтари були частиною війська «чужиземного строю», набиралися з чужинців, але з часом до рейтарів стали вербувати і московитів.

У Києві стрільці з'явилися в 1654 р. разом із московськими воеводами. Оселилися вони біля фортеці, яку було збудовано на фундаменті давніх валів княжої доби. Там вони заснували свою «Стрілецьку слободу», про яку й досі нагадує назва вулиці – Стрілецька.

Коли з'явилися рейтари – невідомо. Оселилися вони у міщанському «місті», на Подолі, там, де було місце для випасу коней. Міщани були стурбовані їх присутністю, бо вважали це порушенням своїх прав і привілеїв. У 1666 р. вони звернулися до київського воеводи П. Шереметьєва з проханням вивести рейтарів у «город», тобто у старокиївську фортецю, де знаходилася решта московської залоги. Таким чином, опосередковано через П. Шереметьєва з'явилася у Києві вул. Рейтарська, неподалік Софійського собору [12, с. 65].

Серед киевознавчих розвідок В.І. Щербини центральне місце посідає розвідка «Шулявшина (або Шулявка)» [14]. Автор починає своє дослідження з південно-західної частини Києва, де розташовані корпуси Політехнічного

інституту. На думку дослідника, назва Шулявка (Раковка) походить від назви птаха шуляка, схоже до інших назв багатьох місцевостей. Найдавніші згадки про Шулявку відносяться до XII ст.

У 1146 р. тут вирішувалася доля Києва. Онук Володимира Мономаха – Ізяслав Мстиславович за згодою киян, які не любили правлячої тоді в Києві гілки династії – Ольговичів, підступив до столяного граду. Ольговичі змушені були втікати. Ігор Ольгович, який посідав київський престол після смерті свого брата Всеволода, не встиг втекти – загруз із конем у болоті й був захоплений у полон. Місцевість, де це відбувалося називається у літописі «Шелвов борк», тобто борок-лісок. Як стверджує В. Щербина, М. Карамзін і М. Максимович вважали, що це й була Шулявка. В 1161 р. в літописі згадується «сільце під Шелвовим борком, де тодішній князь київський Ростислав Мстиславович частував князів чернігівських Олега та Святослава, небожів того Ігоря Ольговича». За припущеннями дослідника, мабуть це «сільце» було початком пізнішої Шулявки [14, с. 61]. За дослідженнями вченого, подальші згадки про Шулявку з'являються у XVIII ст., коли був збудований двоповерховий дерев'яний будинок для літнього відпочинку київського митрополита, а біля нього насаджений березовий гайок, із якого починалася Кадетський гай («Кадетська роща»). В родині Щербин зберігся малюнок цього будинку. Це маленька акварель 30-х років XIX ст. Мати В. Щербини часто показувала його своїм дітям і казала, що це – Шулявка, де вона гуляла, коли була молодою зі своїм батьком і його товаришем, проф. Київського університету М. Максимовичем. Згодом В. Щербина передав цей малюнок до історичного музею імені Тараса Шевченка [14, с. 62].

При Всеукраїнському Археологічному комітеті існувала Комісія Старого Києва. До її складу входив і В. Щербина. Її співробітники, крім іншого, займалися археологічними розкопками на території Києва. Було виявлено велику кількість різних експонатів, починаючи від доби палеоліту й закінчуючи сьогоденням. Члени Комісії подали клопотання до київської міської влади щодо виділення приміщення для створення муніципального музею у Києві.

План організації музею був розроблений під керівництвом В. Щербини і переданий до виконкому разом із пояснювальною запискою. Музей мав поділятися на 4 відділи: геологічний, передісторичної доби, історичної доби, сучасний стан Києва [6]. У пояснювальній записці зазначалося, що характерною особливістю майбутнього музею має бути комплексне відтворення минулого та сьогодення: «пам'ятки, що ілюструють життя різних історичних епох, розкидані по різних музеях м. Києва, України. В кращому випадку вони ілюструють окремі сторони життя. Обов'язок киян, науковців, чиновників – допомогти поєднати минуле з ілюстраціями сучасного будівництва з перспективами подальшого

розвитку міста» [14, арк. 41]. Науковці разом із В. Щербиною провели величезну роботу щодо створення згаданого музею у Києві. Проте, на жаль, їхнє клопотання залишилися безрезультатними.

Володимир Іванович Щербина, крім наукової діяльності, займався також педагогічною роботою – читав лекції з історії пам'яток міста Києва та Київщини, проводив практичні заняття, приймав екзамени, писав рецензії, працював з аспірантами. У 1930 р. досліднику виповнилося 80 років і він вийшов на пенсію. Помер у 1936 р., похований на Звіринецькому кладовищі у Києві.

Отже, творча спадщина В. Щербини не вичерпується опублікованими працями. У його доробку – монографія, близько 100 наукових статей і рецензій. Наукові дослідження вченого й понині зберігають велике значення, оскільки синтезують у собі підсумки як його власних розвідок, так і результати досліджень його попередників з історії Києва. В.І. Щербина впродовж своєї п'ятдесятирічної наукової діяльності зробив важливий внесок у розвиток історичного краєзнавства, що ставить його ім'я у перші лави видатних українських учених, видатних українців загалом.

Джерела та література

1. *Верба І.В.* Праця Володимира Щербини «Гетьманство К.Г. Розумовського в связи с предьдушою историей Малороссии» / І. В. Верба // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVI. – Запоріжжя, 2009. – С. 117–118.
2. *Глушко С.* П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини / С. Глушко // Нові студії з історії Києва В.І. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. IX–XIV.
3. *Грушевський М.* Істориків Києва / М. Грушевський // Нові студії з історії Києва В. І. Щербини, члена-кореспондента УАН і керівничого над працями комісії історії Києва і Правобережжя. – К.: УАН, 1926. – С. 3–5.
4. Державний архів м. Києва, ф. 304, оп. 1, спр. 1, 000 арк. 32–33.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 14833–14852, 476 арк.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 10077–10120, 72 арк.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 15069, 13 арк.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, № 15070–15073, 30 арк.
9. *Тороповська Т.М.* Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність В. Щербини (1850–1936): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12 / Т.М. Тороповська. – К., 2004. – 17 с.
10. *Шамрай С.* Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя / С. Шамрай // Нові студії з історії Києва В.І. Щербини. – К., 1926. – С. XV–XXIII.
11. *Щербина В.* Головні будівлі Печерської Лаври (За матеріалами лаврського архіву) / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 67–105.
12. *Щербина В.* Мапа Київського повіту половини XVIII ст. / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 58–59.
13. *Щербина В.* Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 64–66.
14. *Щербина В.* Шулявщина (або Шулявка) / В. Щербина // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К.: УАН, 1926. – С. 61–63.

Железко А.Н. Владимир Щербина – исследователь киевской старины

В статье исследуется научное наследие В. Щербина, посвященное изучению истории г. Киева и его окоелиц, а также факторы, которые повлияли на формирование его научных взглядов.

Ключевые слова: Владимир Щербина, Киев, Киевщина, киевоведение, лавра, Стрелецкая и Рейтарская улицы, Шулявка, музей.

Zhelezko A.M. Volodymyr Shcherbyna as a researcher of the Kyiv antiquity

The scientific heritage of V. Shcherbyna, devoted to the study of history of Kyiv and the factors that influenced on the formation of his scientific views are examined in this article.

Key words: Volodymyr Shcherbyna, Kyiv, Kyiv region, the study of Kyiv, Laura, Strilet-ska Street, Reyatarska Street, Shulyavka, museum.

Подано до друку: 09.04.2012 р.

УДК 351.853(477.73)«1918/1920»(092)

І.О. СТАРЕНЬКИЙ

Пам'яткоохоронна діяльність П.В. Клименка на Поділлі у 1918–1920 роках

У статті розглядається пам'яткоохоронна діяльність Пилипа Васильовича Клименка на Поділлі, його участь у діяльності пам'яткоохоронних організацій, роль у збереженні архівної спадщини.

Ключові слова: охорона пам'яток, Поділля, П.В. Клименко, Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українська революція.

В умовах руйнації та необдумані перебудови історико-культурних пам'яток, актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху для використання його кращих надбань на сучасному періоді розвитку країни. Повною мірою це стосується й території Поділля. Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі розгорнув Пилип Васильович Клименко.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали О.О. Нестуля [1], М.Б. Петров [2], В.П. Ляхоцький [3], І. Дивний [4], І. Матяш [5] і інші. Проте, досі питання залишається недостатньо вивченим.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського в 1918 р. 30 грудня 1918 р. його було призначено екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ) на кафедрі історії [6]. Згідно протоколу комісії з розподілу професорів за розрядами 23 травня 1919 р., він займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений ректором Іваном Івановичем Огієнком 5 лютого того ж року [7].